

HATÁROK MENTÉN

AZ ÁLLAMHATÁROK A TÁRSADALMI, GAZDASÁGI, POLITIKAI, ELLÁTÁSI térszervezés és térszerveződés egyik sajátos keretét, a mi térségünkben gyakran korlátját képezték és részben képezik ma is. Az államhatár nemcsak az állami szuverenitás gyakorlásának keretét vonja meg, de egyben a szomszédos államok „érintkezési felületét” is jelenti. Az államközi kapcsolatok függvényében a határ az elkülönülés és az együttműködés vonala egyaránt lehet.

A történeti magyar államhatár szembeutó sajátossága volt, hogy egyes szakaszokon nagyfokú stabilitással rendelkezett. Mindenekelőtt a Kárpátok vízválasztójára épülő határszakasz esetében beszélhetünk „ezeréves” határról; ugyanakkor a 20. században rendkívül gyakran változtak az ország határai, újrendezve a különböző jellegű térszerkezeti elemeket, területi, településközi, családi, oktatási térkapcsolatokat is.

A magyar államhatárok mentén elhelyezkedő térség etnikailag rendkívül kevert, mind a határok magyar oldalán, mind pedig a határokon kívül több nemzetiség él együtt. A nemzetiségek területi elhelyezkedése nem jelent egyben határmenti problematikát is, hiszen pl. a magyarországi németység legnagyobb tömegei a sajátos történeti fejlődés miatt nem a magyar-osztrák határ mentén helyezkednek el, s a magyarországi szlovákság sem elsősorban a mai magyar-szlovák államhatár mentén él. A határon kívül élő legnagyobb magyar etnikai csoport, a székelység a mai államhatároktól szintén nagy távolságban él. Az országhatárokon átnyúló kapcsolatok tekintetében kiemelkedő jelentősége van a magyar-magyar, a magyar-nem magyar, a magyar államhatárok mentén élő nemzetiségek, s az anyaország közötti kapcsolatoknak egyaránt.

Az államhatár-menti kapcsolatok kiépítésében, szervezésében, működtetésében meghatározó szerepet játszottak és játszhatnak a városok. A városok jelentik azt a gazdasági potenciált és intézményi szintet, amelyre már eredményesen építhető fel a sokszínű kapcsolatok rendszere.

A megyehatárok lényegüket tekintve teljesen más jellegűek, mint az országhatárok, de a megye sajátos történeti és funkcionális tradíciói miatt szinte mindenkor jelentős szerepet játszott a belső társadalmi, gazdasági, s térkapcsolati folyamatok terelésében. A megyei területbeosztás maga is lényegileg átalakult a 20. században (1920, 1923, 1949), részben az államhatár-változások következményeiként.

A városhálózat fejlesztése – különösen az államszocializmus időszakában – az országos lépték mellett elsődlegesen a megyei keretek között történt. A megyeszékhely-megye viszonya, aránymegoszlása a térségen belül sok tekintetben modellezte a Budapest-ország viszonyt.

Az oktatás, s azon belül a középfokú oktatás nem speciálisan határmenti, avagy megyei kérdés. Általában nemzeti jellegű, mégis volt, van, s a jövőben még inkább lehet országhatár-menti, s megyei specifikuma is. A határmenti iskolák a képzésben, a nyelvi kínálatban, az iskolák közötti határmenti együttműködésben megtalálhatják azt a pluszt, mely korrigálhatja a sokszor periférikus határmenti térség hátrányait. A megyei szintű oktatásnak alkalmazkodnia kell az adott megye nemzetiségi, társadalmi adottságaihoz, speciális igényeihez.

A határmentiség értelmezése

Az egész Magyarország bizonyos értelemben országhatár-mentinek tekinthető, hiszen az ország 19 megyéje közül mindössze csak öt (Fejér, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, Tolna, Veszprém) nem érintkezik az államhatárral, s az ország fővárosa is csak mintegy 50 km távolságra van a mai magyar-szlovák határtól.

Az országhatár-mentiséget eltérő módon értelmezik, illetve jelenítik meg a különböző állami rendelkezések, intézmények, s az egyes tudományok és tudományos iskolák is más-más struktúrában értelmezték és értelmezik.

Az állami szervezetrendszeren belül az országhatár-mentiséghez kapcsolódóan talán legfontosabb a határórség. A 20. században hihetetlenül eltérő jellegű területi konstrukcióban jelenítették meg a határórség működési területét. Az 1939-es honvédelmi törvényben létrehozott határsáv pl. felölelte a II. világháború előtti és alatti országgyarapodások teljes területét, egyes területeken több száz km széles volt, s 1941-ben az ország területének nagyobbik része a különleges adminisztratív szabályozással kezelt határsávba tartozott.

1945 után eltérő jellegű területi ellenőrzési rendszer épült ki az osztrák, a jugoszláv és a többi államhatár-szakasz mentén. A határsáv szélessége és az ellenőrzés mélysége a politikai kapcsolatok függvényében alakult. Az 1990-es években ismét változott a helyzet. A határőr igazgatóságok illetékességi területe az intézmény létrehozásától az államhatárral párhuzamos mintegy 20 km szélességű sávra terjed ki. Az 1990-es években nincs szignifikáns különbség az egyes államhatár szakaszok mentén húzódó határőrigazgatósági illetékességi terület mélysége tekintetében.

A tudományok közül a szociológia a topográfiai államhatár-mentiséget érvényesíti a határmenti kapcsolatok kutatása során, nevezetesen, hogy a vizsgált települések fizikailag érintkeznek az államhatárral. (Magyarország esetében ez a kör elég tág kutatási lehetőséget kínál, hiszen 820 település érintkezik az államhatárral).

A hadtudományban és a katonai földrajzban az országhatár-mentiséget, illetve a „veszélyeztetettségi sávokat” 25, illetve 50 kilométeres mélységben vonják meg. Ebben a megközelítésben Budapest északi része bekerül a határmenti veszélyeztetettségi zónába. Az I. és II. veszélyeztetettségi sáv elsősorban a katonai védelem és védhetőség alapján határozódott meg.

A politikai földrajz megközelítése lényegében hasonlít a katonai szemlélethez, amikor taktikai (20–25 km) és stratégiai (25–50 km) országhatár-mentiségről beszél. A mi kutatásunkban a 25 km-es zóna kívánkozott alkalmazhatónak, mert ebben a zó-

nában lehet talán leginkább értelmezni az országhatár-mentiséget az oktatási térkapcsolatok tekintetében.

A regionális tudományban, illetve a területfejlesztési gyakorlatban is megjelent az országhatár-mentiség fogalma, mégpedig általában a 20, illetve az 50 kilométeres mélység határozódott meg határmenti övezetként, s ennek kiterjedése természetesen függött az adott ország nagyságától is. Az NSZK 1951-ben egységesen 40 km szélességben vonta meg a kiemelt fejlesztési eszközökben részesülő országhatár-menti zónát a szocialista országokkal közös határán.

A magyar regionális tervezési és határmenti fejlesztési törekvésekben, a szomszédos országokkal folytatott egyeztető tárgyalások során a határmentiség kategóriája rendkívül széles amplitúdóval változott az 1960-as évektől kezdve. Egyszerre volt jelen a lokális, kistérségi és a területrendezési tervek egyeztetése keretében a nagytérségi határmentiség.

A megyei határok korántsem vehetőek egybe „terelő” funkcióikat tekintve az országhatárokkal – különösen az államszocializmus időszakában – a beiskolázási körzetek adminisztratív szabályozása révén az oktatási térkapcsolatok döntő részét megyei keretek közé szorították. Az iskolafejlesztések, s különösen a „megyei beiskolázású” elemek elsődlegesen a megyeszékhelyekhez kötődtek.

Az iskolai térkapcsolatok az 1990-es évektől kezdve, éppúgy mint a korábban adminisztratív eszközökkel szabályozott vagy terelt kapcsolatok fokozatosan nyitottá váltak, a megyehatárok ma már nem képeznek érdemi nehézséget a településközi kapcsolatok formálása tekintetében.

Változó államhatárok

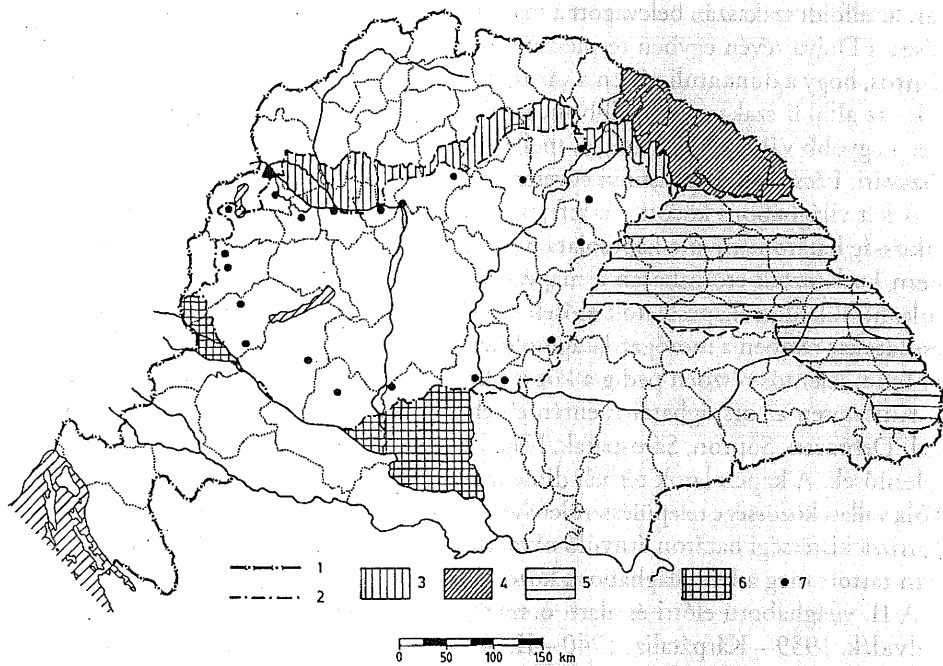
A történeti Magyarország hosszú időszak alatt kialakult térszerkezetét, demográfiai struktúráját alapvetően megváltoztatta és újrarendezte az I. világháborút lezáró trianoni békeszerződés. (Az ország korábbi területének 28,5%-a, lakosságának 36,4%-a maradt az új államhatár keretei között). A területi újrarendezés mellett lényegesen megváltozott a magyarság egészének helyzete is. A magyar etnikum 1/3 része az új államhatárokon kívül rekedt, s az új országhatár (2242 km) mintegy 40%-ban a nyelvhatáron, nagyobbik része pedig a magyar nyelvterületen belül haladt.

A békeszerződés után az első határmenti magyar városvonal határszakaszonként eltérő jellegű volt. Az osztrák határ mentén a korábbi megyeszékhelyek kivétel nélkül a magyar területen maradtak (illetve a soproni népszavazással visszakérültek), így ez a határszakasz mind városokkal, mind pedig oktatási intézményekkel jól ellátott maradt. (Sőt Sopron pozíciója javult is a Selmecbányai Bányászati és Erdészeti Akadémia letelepítésével).

A 358 km hosszú magyar-osztrák határ lényegét tekintve a nyelvhatáron jelölődött ki, de mindkét oldalon maradtak etnikai-nyelvi szórványok. A határ mintegy 30 kilométeres szakasza tekinthető természetes földrajzi elemekre támaszkodónak, döntő része azonban mesterségesen meghúzott vonal.

1. ÁBRA

Magyarország államhatárainak változása a 20. században

1 történelmi államhatár; 2 1922. évi államhatár; 3 területi gyarapodás, 1938; 4 területi gyarapodás, 1939; 5 területi gyarapodás, 1940; 6 területi gyarapodás, 1941; 7 az I. városvonal elemei a trianoni határváltozás után.

A magyar-csehszlovák határt (823 km) szinte egészében a magyar nyelvterületen vonták meg. E határ mindössze 2%-a tekinthető egyben nyelvhatárnak is. A közös határ két fő szakaszra osztható. A „Duna-határ” földrajzi értelemben természetes határnak tekinthető, mintegy 300 km hosszúságban, ugyanakkor ez az államhatár-szakasz nem volt nyelvhatár, hiszen mélyen a magyar nyelvterületen belül húzták meg. A Duna mentén elhelyezkedő városok megosztódtak a két ország között, de úgy, hogy általában a kevésbé fejlett város vagy városszél maradt meg Magyarország számára. Az ország második fővárosa, Pozsony átkerült, Győr megmaradt, Komárom városszája úgyszintén átkerült, de „külvárosa” megmaradt. A határ magyar oldalán maradt városok viszonylag funkciógazdagok voltak. Teljesen más a helyzet a „hegyvidéki-határral”. Ezen a szakaszon a városok nagyobb, s fejlettebb része átkerült (elég a Kassa-Miskolc különbségre gondolni), s a magyar oldal erősen perifériakussá és városhiányossá vált.

A magyar-román határ (432 km) meghatározó vonása, hogy teljes egészében mesterséges határként vonták meg, s mindössze mintegy 90 kilométeres szakaszon (21%) tekinthető nyelvhatárnak. A vásárvonal városainak döntő, s fejlettebb része Romániához került, a magyar részen maradt városok közül csak Debrecen volt igazán teljes értékű középvárosnak tekinthető.

A magyar-jugoszláv határt (631 km) mintegy 70%-ban nyelvhatárként jelölték ki. A dunántúli szakaszon néhány mikrotértséget és pontot leszámítva teljesen nyelvhatár, az alföldi szakaszán belevágott a magyar nyelvterületbe. A dunántúli szakasz nagy része a Dráva révén egyben természetes határ is lett. Településhálózati szempontból fontos, hogy a dunántúli részen a városi központok magyar fennhatóság alatt maradtak, az alföldi szakaszon inkább megosztódtak a városi központok. A határszakasz két nagyobb városa a veszteségek mellett egyfajta kárpótlást is kapott, Szeged a kolozsvári, Pécs pedig a pozsonyi egyetemet fogadhatta be.

A két világháború között – a kifejezetten rossz államközi kapcsolatok ellenére – a lakosság határon átnyúló kapcsolatai viszonylag széleskörűek voltak. Az utódállamok nem korlátozták erőszakosan a magyar kisebbség anyaországi kapcsolattartását, s a rokoni, tulajdoni kapcsolatok erősek és élők voltak még. A határon átnyúló a kapcsolatokat részben a mezőgazdasági földterületek kistérségi „kettősbirtoklása” tartotta fenn, jelentős részben pedig a középiskolai oktatási térkapcsolatok hordozták.

Különösen az országhatár mentén elhelyezkedő, történeti múltú, egyházi iskolák (pl. Debrecen, Sopron, Sárospatak, Nagykanizsa) határon átnyúló kapcsolatai voltak jelentősek. A kapcsolatok térbeli dimenzióját jelentős mértékben befolyásolta az iskola vallási közössége településterületéhez való viszonya. Sárospatak nagytérségi, Nagykanizsa kistérségi határon átnyúló oktatási vonzáskörzetet alakított ki, illetve valójában tartott meg a két világháború közötti időszakban.

A II. világháború előtti és alatti országhatár-változások (1938 – I. bécsi döntés – Felvidék, 1939 – Kárpátalja, 1940 – II. bécsi döntés – Észak-Erdély, 1941 – a Délvidék egy részének visszaszerzése) ideiglenesek voltak, a háború miatt alig volt lehetőség a térkapcsolatok integrálására.

Az 1947-es párizsi békeszerződés a „Pozsonyi-híd” három községét Csehszlovákiához csatolta, azt leszámítva visszaállította a trianoni határokat (1. ábra).

Az államhatár-menti területek problematikájának kezelése az államszocializmus időszakában

Az államszocializmus időszakának területi politikájában a határmentiség általában véve és határszakaszonként differenciáltan is megjelent. Az általánosságok szintjén mindig az államközi viszonyok függvényében kezelték a különböző határszakaszokat, a térség városainak fejlesztését. Némelyik határszakasz többször is újraértékelődött, a hozzá való viszony minőségileg változott.

1) A magyar-osztrák határ

1945 után a két ország határa, illetve határmenti területei egyaránt a szovjet hadsereg megszállási zónájába estek, de a két országban jelentős mértékben különbözött a megszálló hadsereg szerepe. Magyarországon a szovjet hadsereg direkt szerepet játszott a belső politikai folyamatok alakulásában, míg Ausztriában áttételesebb szerepe volt.

1947–48-ig az osztrák határ viszonylag nyitott volt, s csak a belső politikai, hatalmi fordulat után ereszkedett le egyre inkább a határsorompó, majd épült ki a „vas-

függöny”, a határmenti osztrák területek szovjet megszállása ellenére. Az 1955-ös osztrák államszerződés után kivonták a szovjet csapatokat Ausztriából, aminek az lett a közvetlen következménye a határ magyar oldalán, hogy még inkább kiépült a határzár és a határellenőrzés mélységi rendszere.

A határ az 1956-os forradalom időszakában megnyílt, de utána mintegy évtizedre megkeményedett. A magyar-osztrák határ a nyílt ideológiai szembenállás (a semleges, tőkés Ausztria már a másik, a tőkés világhoz tartozott, a közös határ „világrendszer-elvásztó” határként funkcionált) határszakaszából fokozatosan alakult át „különböző társadalmi-gazdasági rendszerek békés egymás mellett élésének mintahatárává”, de úgy, hogy mindig megőrizte „kényességét”. A belső politikai liberalizálódás előre haladásával a magyar állampolgárok szélesedő köre számára is fokozatosan, s meghatározott időintervallumonként átjárhatóvá vált. Az 1980-as évek második felére a határ kinyílt az állampolgárok tömegei számára, 1989-ben már a kelet-németek számára is, s a „vasfüggöny” elvesztette korábbi értelmét.

A gazdaság- és városfejlesztés szempontjából a nyugati határtérség az államszocializmus időszakának nagyobb részében tudatos korlátozás alá esett. É térség lényegét tekintve kimaradt az 1950-es és részben az 1960-as évek szocialista nehéziparosítási folyamatából. (Kőszeg, Mosonmagyaróvár, Sopron, Szombathely, sőt a nem igazán osztrák határ menti Zalaegerszeg alig részesült a központi beruházásokból ebben az időszakban, s ennek következtében infrastrukturális fejlesztésük is elmaradt). Csak az 1970-es évek elejétől kezdve oldódott a nyugati határ menti fekvés hátrányos minősítése, s kezdődött meg a térség városainak jelentősebb fejlesztése, elsősorban az OTK-hoz kapcsolódva a megveszék helyeké.

Az 1970-es évektől kezdve – részben a könnyű- és textilipari tőkés bérmunka tömeges vállalása miatt – a térség intenzívebb munkamegosztási kapcsolatokat épített ki az osztrák és német cégekkel. A bevásárló, majd szolgáltatás-igénybevevő osztrák tömegturizmus révén a lakosság egyre szélesebb rétege ismerkedett meg a (fekete) piaccgazdasági mechanizmusokkal, s ez az ismeret az 1990-es évektől kezdve jól kamatoztathatónak bizonyult.

Az 1989-es határnyitás a bezárkózó, a „behatolások ellen védekező” szocialista rendszer végét is szimbolizálta. A zárt, felülről vezérelt társadalomszervezés bukásával az egyének visszakapták teljes utazási, döntési, kapcsolat-alakítási szabadságukat.

2) A magyar-csehszlovák határ

Az 1945 utáni kitelepítések és lakosságcsere politikai és érzelmi viharai lecsengésével, a szocialista forradalmak győzelme után a közös határ bezárult. Ugyanakkor ezen a határszakaszon vetődött fel először az államközi kapcsolatok „lebonyolításán” túl a határmenti kapcsolatok kiépítésének lehetősége is.

Az 1950-es évek végétől megkezdődött a közös határszakasz kutatása, a határmenti területek közös fejlesztési tervezése, aminek az 1968-as események vetettek véget. 1968 után a határmenti kapcsolatok nehezen formálódtak újra, de megkezdődött az együttműködés intézményesülése.

A Duna-határ s az államközi és határmenti együttműködés számára először lökést adott a Bős-Nagymaros vízierőmű-rendszer tervezése, építésének megkezdése, majd a rendszerváltás időszakában az államközi és a határmenti kapcsolatok teherterelvére vált a beruházás.

Az állampolgárok közötti kapcsolatok először a magyar-csehszlovák határon keresztül „tömegesedtek”, mindenekelőtt a Duna két partján élő magyar lakosság között. Az államközi megállapodásokban rögzített keretszámokon túl, amelyek nem igazán határmenti jellegű kapcsolatot jelentettek – esetenként, elsősorban a magyar nemzetiségű lakosság körében előfordult a határon átnyúló középiskolai képzés.

3) A magyar-szovjet határ

Az 1945-ös szovjet-csehszlovák egyezmény következtében a Kárpátalja a Szovjetunióhoz került, amely történetében így először kárpát-medencei országgá, s felbomlásáig Magyarország nagyhatalmi szomszédjává vált. (1939-ben rövid ideig már szomszédos volt Magyarország és a Szovjetunió.)

A magyar-szovjet határ (215 km) az államszocializmus időszakában a „testvéri együttműködés” határa volt, de ennek lényegét tekintve megmaradt az államközi gazdasági kapcsolatok „érintkezési minimumfelületének”. A szovjet oldalon valójában egy „szocialista vasfüggöny” épült fel, a határon keresztül csak formális jellegű lokális kapcsolatok működtek.

Szovjet mércével mérve a Kárpátalja fejlett területnek számított, történetileg kiépült városhálózata megmaradt, s Ungvár fejlesztése politikai, gazdasági, katonai szempontok alapján történt. A Kárpátalja a Szovjetunió számára elsősorban strukturális katonai felvonulási területnek számított (természetesen nem Magyarországgal szemben), s a mintegy 200 ezres magyar kisebbség inkább akadálya, semmint elősegítője volt a határmenti kapcsolatok alakulásának. (Részben ezzel magyarázható, hogy a magyar „piros útlevél” csak külön betétlappal volt érvényes a Szovjetunió területére).

A közös határ magyar oldala erősen periférikus, s gazdaságilag gyengén fejlett, sokáig városhiányos térség volt, hiszen Nyíregyháza volt az egyetlen, s nem is határmenti város a térségben. Az országos politikában megjelent e gyengén fejlett térség fejlesztésének igénye, de sajátos módon csak részben integrálva a szovjet kapcsolatokat. Fokozatosan fejlődött ki a határtérség első városvonala, s a sors pikantériája, hogy Záhony már csak a kétoldalú kapcsolatok erőteljes visszaesése időszakában fejlődött, majd alakult várossá.

A magyar-szovjet határ „anyagok, eszközök átrakóhatára”-ként funkcionált – e tekintetben Záhony egész Európa legnagyobb vasúti átrakó csomópontjává vált. A két ország határmenti együttműködése középpontjában a záhonyi átrakókörzet működtetése állt, s e mellett a vízügyi kapcsolatok voltak még említésre méltóak. Szabolcs-Szatmár megye a határmenti kapcsolatok elmélyítésének szorgalmazója volt, de néhány formális kapcsolat kialakításán túl az együttműködés nem haladt előre, a közös határ a lakosság szempontjából nem vált a lakossági együttműködés hatásává, sőt az érintkezésre is alig volt lehetőség.

4) A magyar-román határ

A magyar-román határ szinte az államszocializmus egész időszakában a „hűvös egymás mellett élés határszakaszának” tekinthető. A „szocialista határszakaszok” közül ez volt a leginkább problematikus az együttműködés szempontjából. Az államközi kapcsolatok alacsony hőfoka visszatükröződött a határátkelők számában, a határforgalomban, a határmenti kapcsolatokban egyaránt.

A határmenti területek magyar kisebbségi lakossága kimondatlanul gátja volt a határmenti kapcsolatok fejlesztésének a román politikában. Románia tudatosan korlátozta a lakossági kapcsolatok kiszélesedését (bár megkötöttség nélkül érvényes volt a „szocialista útlevél”), saját állampolgárai, közintézményei kapcsolattartását Magyarországgal visszafogó jelleggel szabályozta. A közös határ mentén a vízügyi együttműködésen túl alig alakultak ki intézményes kapcsolatok. A határmenti magyar megyék kapcsolatépítő törekvései nem érvényesülhettek igazán.

A magyar oldal agrár jellegű térség maradt, s a periférikus agrártérség belső fejlesztése is vontatottan haladt, a városodási folyamat a korszak második felében gyorsult fel, s a legtöbb település már csak a szocialista rendszer bukása után kapta meg városi jogállását.

5) A magyar-jugoszláv határ

Ez a határszakasz az osztrákhhoz hasonlóan rendkívül szélsőséges módon változott az államszocializmus időszakában. Jugoszlávia „táborból való kiközösítése után” a határszakasz az éles ideológiai, politikai és katonai szembenállás határává változott az 1940/1950-es évek fordulóján. A határszakasz nagy részén kiépült az aknazár.

Az 1953 utáni enyhülést részben lehűtötte Nagy Imre és társai 1956-os elrablása a budapesti jugoszláv nagykövetség elől, aminek következtében a két ország kommunista pártja közötti kapcsolatok csak az 1960-as évek elejére normalizálódtak.

Az „el nem kötelezett, szocialista Jugoszlávia” minősítése mindenkor megőrzött egyfajta fenntartást, ha direkt módon nem is, de rejtetten mindenképpen. A határszakasz kezelése mindvégig jobban hasonlított az osztrákhhoz, mint a többi, „rendes” szocialista országéhoz.

A lakossági kapcsolatokban kezdetben a jugoszláv polgárok tömeges megjelenése jelentett új elemet, majd fokozatosan kiegyensúlyozódott a kétoldalú bevásárló turizmus, igaz, más-más áruösszetétel mellett. Az 1980-as évek végétől ismét egyfajta jugoszláv dominancia jelent meg a lakossági mozgásokban és bevásárló turizmusban.

Az állampolgárok oktatási kapcsolatait tekintve a jugoszláv belső szabályozás viszonylag liberális volt, s mindenekelőtt a magyar nemzetiségű hallgatók megjelenése vált természetessé a magyar egyetemeken az 1970-es évek közepétől.

A határ magyar oldalának várossá nyilvánítási folyamata eltérő. A dunántúli szakaszon egyfajta szerves folyamatról beszélhetünk, míg az alföldin csak az államszocializmus bukása utáni időszakban kerül sor egyes települések várossá nyilvánítására.

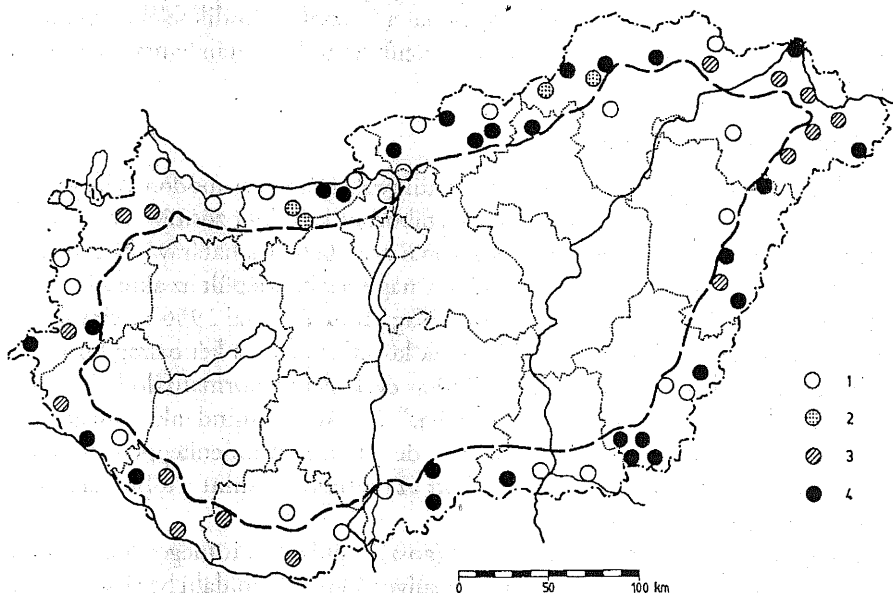
Ha összegezve megnézzük az egyes határszakaszok politikai természetének alakulását és a határmenti területek városodási (várossá nyilvánítási) folyamatát, illetve an-

nak szakaszosságát, akkor azt láthatjuk, hogy az nem minden vonatkozásban és nem mechanikusan tükrözi vissza az államközi kapcsolatok változásának alakulását. A városfejlesztésnek még a határmenti városok esetében is volt belső meghatározottsága, részben igazodott a településhálózat-fejlesztés országos rendszerében megfogalmazott elvárásokhoz, a megyei szinten érvényesített területpolitikai célokhoz, részben pedig megváltozott a várossá nyilvánítás tartalmi feltétel- és követelményrendszere (2. ábra).

A folyamat végeredményét tekintve azt állapíthatjuk meg, hogy a határmenti 25 km-es sáv az ország egyik legvárosodottabb területévé vált, s mint ilyen, alkalmas a határmenti együttműködés kialakítására. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a városok egy része a középiskolai oktatás tekintetében funkcióhiányos (Letenye, Mórahalom).

2. ÁBRA

Városodási folyamat az államhatárok mentén (1945–1994)

1 az I. városvonal az államhatárok mentén 1945-ben; 2 várossá nyilvánított település 1960. I. 1.; 3 várossá nyilvánított település 1980. I. 1.; 4 várossá nyilvánított település 1994. I. 1.

A városodási folyamathoz kapcsolódva külön kell foglalkoznunk az iskolai fejlesztésekkel, illetve a várossá nyilvánítás és a középfokú oktatás közötti kapcsolatrendszerrel. A határmenti zónában az államszocializmus időszakában várossá nyilvánított kistérségi központok között különbséget kell tennünk a tradicionális iskolavárosok (pl. Sárospatak) és a járási székhelyi funkcióhoz megszerzett középfokú iskolával bíró városok (pl. Lenti), valamint a középfokú iskolával nem rendelkezők között. A középiskola relatíve olcsó intézmény volt az államszocializmus időszakában, így annak a „megszerzése” került a helyi párt- és tanácsai vezetés számára a legkisebb fáradtságba.

Határmentiség a rendszerváltás és demokratikus átalakulás időszakában

Az 1989–1990-ben kibontakozó rendszerváltás és demokratikus átalakulási folyamat szinte minden relációban alapvető változásokat hozott. A korábbi időszakhoz képest új jelenségként került előtérbe a menekültkérdés. 1988-tól kezdve növekvő számú menekültet fogadott be az ország (1988 – 12 173 fő, 1989 – 17 448 fő, 1990 – 18 284 fő, 1991 – 54 693 fő, 1992 – 16 202 fő). Az 1992-es adatok nem tartalmazzák a volt Jugoszláviából ideiglenesen menedéket kérők mintegy 50 ezres tömegét, valamint a nem regisztrált, de ténylegesen itt tartózkodó menekülteket.

A menekültkérdés mellett a legszembetűnőbb változás a szomszédsági környezetben következett be. Csehszlovákia szétválásával új, független államként vált szomszédunkká Szlovákia. Ez a váltás legalább két tekintetben befolyásolja a határmenti kapcsolatok alakulását: a) az új állam demográfiai összetételében és politikai akaratformálásában arányait tekintve megnőtt a magyar kisebbség súlya; b) a kiszélesedő szabadsággal élve a Szlovákia déli részén élő magyarság fokozottabb mértékben orientálódhat kapcsolatrendszerében (gazdasági, egészségügyi, oktatási) Magyarországra, sajátos módon elsődlegesen Budapest felé.

A Szovjetunió összeomlásával a Független Államok Közössége tagállamként, de a korábbi szovjet tagköztársasági státustól eltérően teljesen független államként maradt, illetve vált szomszédunkká Ukrajna, amely „megnyitotta” határát Magyarországra felé, rövid időn belül új határátkelő helyek nyíltak, a magyar kisebbség 1945 után valójában a rendszerváltás időszakában kapott lehetőséget magyarországi utazásra. A magyar-ukrán határ mentén valóságos személyforgalom-robbanásról beszélhetünk, megkezdődött a gazdasági, intézményi, vallási, oktatási stb. kapcsolatok kialakulása is.

A romániai átalakulás első lépésben a „távozás szabadságát” hozta meg több ezer magyar számára. A Romániából emigrálok csak részben telepedtek le a határ közvetlen közelében, elsődleges vonzást Budapest és környéke gyakorolt rájuk. Az átalakulás minden problémájával, s a függőben lévő alapszerződéssel együtt is megnyílt a román határ. A határmenti kapcsolatok számára ez a nyitottság új feltételeket teremthet a településközi kapcsolatok formálása számára is.

Jugoszlávia polgárháború keretében végbement felrobbanása következtében három új független állam került közvetlen szomszédságunkba. Szerbia, Horvátország és Szlovénia egymás közötti viszonyának alakulása az elmúlt években rendkívüli bizonytalanságokat teremtett a déli államhatáraink mentén. Napirenden voltak a határsértések, katonai gépek „véletlen” berepülései, Barcsot bomba- és rakétatalálat érte.

A jugoszláv területekről menekülők életkora, nemzetiségi összetétele eltérő az alföldi és dunántúli területeken. A szerb határon elsődlegesen a magyar nemzetiségű fiatalok jelentik a menekültek döntő részét, a Dunántúlon nem a magyarok teszik ki a menekültek döntő részét, hanem a bosnyákok. (Ennek minden kulturális, vallási, demográfiai következménye sajátosan jelenik meg a menekülttáborokban, illetve a határmenti városokban és falvakban).

A három magyar déli államhatár-szakasz teljesen eltérő vonásokat hordoz. A szerb határon az ENSZ-szankciók következtében 1995-ben nemzetközi korlátozások érvényesülnek, a Dunát a NYEU hajói figyelik, illetve ellenőrzik. A Baranya-háromszög nemzetközi jogilag Horvátországhoz tartozik, de az nem tudja szuverenitását érvényesíteni ezen a területen. A határszakasz szinte egész vonalában a szerbek aknázárat telepítettek, így ez a rövid szakasz 1995-ben egész Európa legzártabb, alapvetően katonai jellegű határszakasza. (Mind a közúti, mind pedig a vasúti átkelőhely zárva van). A horvát határ nagyobb részén a bizonytalanság kisebb, de az együttműködés feltételei nem adták teljes mértékben. A szlovén határ a másik két déli szakaszhoz viszonyítva problémamentes. A szabadkereskedelmi egyezmény megkötése révén az együttműködésnek nincs igazi gátja, a határ két oldalán élő nemzetiségek helyzete rendezett.

Az osztrák határ minden korábbinál jobban kinyílt, s az osztrák gazdák jelentős (jelentősnek vélt) mennyiségű termőföldet vásároltak „zsebszerződésekkel”, s majd a külföldiek termőföldszerzési tilalma feloldása után kívánják legitimizálni vásárlásukat. (Az új feltételek között új módon alakulhat így újjá a kettős birtoklás. Ausztria belépése az Európai Unióba ebből a szempontból is új feltételeket teremtett 1995. I. I. után).

Összegzés

A társadalmi, gazdasági, bel- és külpolitikai változások, a többtartalmú rendszerváltozás az államszocializmus időszakához képest, ha különböző módon és némileg eltérő mértékben is, de az állampolgári szabadságjogok kiszélesedése irányába hatottak térségünkben. Az átalakulás „hozadéka” így összességében pozitív, de elsősorban a déli határaink mentén ennek az átalakulásnak a veszteségei is tömegesen megjelentek.

A korábbi „állami dominanciájú” kapcsolatokat az államhatárok mentén fokozatosan a polgárok, illetve a kisebb közösségek által mozgatott és fenntartott kapcsolatok válthatják fel. A váltás minden tekintetben az újonnan megfogalmazott érdekek és értékek alapján történik majd.

Ebben az új helyzetben a középiskolai oktatásnak lehet szerepe a határok mentén, s elsősorban a nyelvi, kommunikációs képzésben fogalmazható ez meg. Hosszabb távon a határmenti területeken, illetve megyékben – a kapcsolatok gyakorisága és mélysége függvényében – akár önálló tárgyként is be lehetne vezetni a „szomszédságismeretet”, melynek keretében az adott szomszédos országról mélyebb ismereteket szerezhetnek a középiskolások.

HAJDÚ ZOLTÁN